

UKRAYNA'DAKİ KIPÇAK BALBALLARINDA EŞYA VE MOTİFLER

Goods and Motifs of Kipchak Balbals in Ukrain

Yrd. Doç. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK*

Özet

Çeşitli dönemlerde Karadeniz'in kuzeyine yerleşen Türk halklarından günümüze kalan birçok eser vardır. Bunlardan birisi de balballardır. Balbalların üzerindeki eşya ve motifler bize Kıpçak etnografyası hakkında detaylı bilgiler verir. Bu etnografik eşyalar kişilerin cinsiyetine ve toplum içindeki sosyal konumlarına bağlı olarak çeşitlilik gösterir.

Anahtar Kelimeler: Kıpçak, balballar, motifler, etnografya, eşyalar.

Abstract

North of the Black Sea was a residential area of Turk nations in different periods. There are a lot of extant works of these nations. One of them is balbal. Goods and motifs on the balbals give us detailed information about Kipchak ethnography. These ethnographic goods present variations to social status and sex of people.

Key Words: Kipchak, balbals, motifs, ethnography, goods.

* Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak. TDE. B1, THB. Öğretim Üyesi.

Karadeniz üzerinden Avrupa'ya tarihin çeşitli dönemlerinde Türk göçleri olmuştur. Avrupa'nın doğu tarafı bu göçler esnasında merkezi üs konumundadır ve Bulgarlar, Peçenekler, Kumanlar, Kıpçaklar, Hazarlar, Hunlar ve Göktürk'lerden günümüze kalmış pek çok da eser vardır. Bu eserlerden en belirgin olanlar mezar kitabeleri ve balballardır. Ukrayna'nın değişik yerlerinde bugün mevcudu binin üzerinde balbal ve mezar taşı mevcuttur. Ancak belirli bir katalogu yoktur.

Bu balbal veya taş heykeller o dönemin sosyal ve kültürel hayatı hakkında da bilgi içermektedirler.

Balballar veya taş heykeller Türk göçlerinin yol haritası ile de ilgilidir. Buldukları alanın bilimsel literatürdeki ortak adı da Deşt-i Kıpçak'tır.

Deşt-i Kıpçak Bölgesi, bugünkü Ukrayna, Moldovya, Rusya'nın bir kısmı ve Romanya'nın bir kısmını kaplayan çok geniş bir alandır. Bu alanı Kıpçak bozkırı olarak da adlandırabiliriz.

Ukrayna'daki balballar ile ilgili olarak daha önce bir yazı yayınlamıştık.¹ Çakmaktaşı taş; kuvars; çakıl; pekmez toprağı; demir cevherli gri tortu; aşı boyalı toprak ve çakıl; granit; tortul kaya ve kireçtaşı malzemelerinden yapılan bu balballardan birkaç tanesini Oktay Belli, hazırladığı kitabında resim olarak vermiştir.² Bu yazımızda ise, Ukrayna'daki Kıpçak balballarından hareketle, balballara işlenen etnografik malzemeleri sunuyoruz.

Deşt-i Kıpçak bölgesinde altı tip balbal vardır.³

I. Tip: Düz, dikdörtgen hacimli şeklinde olanlar: Toprak levhadan yapılmıştır. Oyma şeklindedir. Genellikle maskelidirler. Bedenlerinde kol, göğüs ve kâse gösterilmiştir. Heykellerin ön ve arka tarafları işlenmemiştir. Kafa şekline çok önem verilmiştir. Bu kafa şekilleri 3 çeşit olarak yapılmıştır. Bunlar: yuvarlak, düz ve koni olarak ayrıştırılabilir. Bu heykellerin cinsiyeti belli olmamakla birlikte bazılarında göğüs ve bıyık belirgindir.

¹ . Erdoğan Altınkaynak, Deşt-i Kıpçak Stone Status, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Karam Yayıncılık, 3, Çorum 2004, 78-93.

² . Oktay Belli, **Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller** (Stone Balbals And Statues In Human Form In Kirghizistan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003.

³ . K. İ. Krasilnikov, **Derevneye Kamnerezhnoye İzkustvo Luganşini**, Lugans 1999, 22.

II. Tip: Direk şekilde, bele kadar hacimli olanlar: Yapan kişi, realist bir şekilde kafa, yüz ve beden şekillerine dikkat etmiştir. Ayakta durur biçimde, üst tarafı yuvarlak olup, alt tarafı işlenmemiştir. Düz, sırtında kıyafet çeşitleri görülmektedir. Kafa kısmı çevre şekli detaylarıyla işlenmiştir.

III. Tip: Kadın ve erkek tipli, yuvarlak hacimli olup ayakta duranlar: Bu tip heykeller işlenmiştir. Kafalarında saç tipi şekli ve şapka belirgindir. Yüzlerine bazen portre, bedeninde kol, kâse, kıyafet şekilleri, süs eşyaları, saç örgüleri işlenmiştir. Çene çizgileri iyi yapılmıştır. Cinsiyetleri kıyafet şekillerinden bellidir.

IV. Tip: Yuvarlak hacimli ve çömelmiş tip: Sayıları çok azdır. İyi işlenmiş, bazıları cilalanmıştır. Heykellerde cinsiyet, kıyafet özellikleri, süs eşyaları bellidir. Bazı heykellerde portre çizgileri vardır. Ayakların bedene göre 130–150 derece eğimli olması yarı oturmuş şekilde verilmesinden kaynaklanmaktadır.

V. Tip: Oturmuş kadın ve erkek şeklinde yuvarlak heykel tipi: Kafa şekilleri bellidir. Heykeller bir kaide üzerinde oturmaktadır. Ayakları bedenine göre 90 – 100 derece eğiktir. Bazı heykellerde örgüler, bazılarında şapkalar, miğferler vardır. Heykellerin çoğu kadın şeklindedir fakat yüzleri

görünmemektedir. Sanki peçe altındadır. Erkek heykellerin ise portresi vardır. Bu tipteki heykeller genellikle iridirler. Yükseklikleri 2- 3- 3,5 metredir. Heykellerin üst tarafları işlenmiş, bazılarında cilalanmıştır. Taş aletlerin kullanıldığı belirgindir.

VI. Tip: Tip yuvarlak, direk şeklinde insan biçimini andıranlar: Genellikle kolları olmaz ve her zaman ayaksızdırlar. Teknik seviye itibariyle çok yüksek seviyededir. Özellikle kafa çizgileri, yüz ve beden belirgindir. Çoğu heykelin hat çizgileri ve portresi yüksek seviyede ve sanatkâranedir. Fakat bazılarının yüzü belirgin değildir. Bütün erkek heykellerinde şapka ve miğfer vardır. Kadın heykellerinde de çeşitli başlıklar vardır. Bedende iri göğüsler ve iki sıra gerdanlık vardır. Kâseler dikdörtgen şeklinde veya kristal biçimli, göbeğinde ve sırtında iki üç sıra kemer mevcuttur. Heykellerin aletlerle işlendiği belirgindir.

Kadın biçimli Kıpçak taş heykellerin insan şekli: Kıyafet, donanım, saç ve eşya ile süslerden ibarettir. Kadın ve erkek heykellerinde küçük farklılıklarla da olsa bazı değişik karakteristik özellikler mevcuttur. Giyim unsurları, kaftan, şalvar, çizmeler birbirine benzese de askeri donanım sadece erkek heykellerine mahsustur. Kadın heykellerinde zengin başlık çeşitleri, süs eşyaları görülmektedir.

Kadın heykellerinde çeşitli ve parlak şekilli başlıklar, saç örgüleri ve süs eşyaları vardır. Kadın başlık çeşitleri altıdır.⁴ Kadın heykel kıyafetlerinin üst tarafı erkeklerinkine benzer. İşlemeli kaftan, pantolon-şalvar, yumuşak kısa çizmeler. Bedende süs eşyaları mükemmel bir şekilde tasvir edilmiştir. Kadın heykellerinde malzeme ve biçimlerine göre 6 çeşit gerdanlık görülmektedir. Tılsımlar, bilezikler vs. Bellerinde bıçak, çakmak, çanta, kese, tarak, ayna ve diğer günlük kullanılan eşyalar. Heykellerin kıyafetleriyle Türk halklarının kıyafetleri birbirine benzemektedir.

Erkek kıyafetini oluşturan unsurlar, dizlere kadar uzanan kaftan, pantolon – şalvar, gömlek, kemer, kısa çizmeler, başında şapka, kapüşon veya başlık, savaşçıların miğferi, kemerli zırh gömleği, kılıç, ok, hançer vardır. Günlük eşya bele takılmıştır. Bunlar: bıçak, çakmak, kese, tarak, iğne, çalgı aletleri ve nadir olarak aynadır. Bazı heykellerin ilginç olan tarafı şapka altından bele kadar uzanan 2-3 saç örgüsünün bulunmasıdır. Bu saç örgüleri arkadan beldeki kemerin altına sokulmaktadır.

⁴ . Pletneva S. A, **Palovtsi**, Moskova 1990, 51-52.

YORUMLAR

Ok, hançer, bıçak, kılıç gibi silahların sadece süsleme amaçlı olmayıp İslam öncesi inanç sistemiyle ilgili olduğu⁵ ve bu silahların mezar taşlarında bulunmasının da ölümle ilgili eski bir Türk geleneği olarak kabul edildiğine dair görüşler vardır. Bu geleneğin Orta Asya'dan doğu Avrupa'ya kadar izlerine de rastlanmaktadır.⁶ Her ne kadar, Hazarlara ait mezarlarda ölenin yanına bir bıçak bırakılarak gömülmesi geleneği⁷ var ise de Kıpçak Balballarında kadın ve erkeklerin taşıdığı bıçak ile bu inançları bağdaştırabilir miyiz tartışmaya açıktır. Bu durumu iki şekilde açıklamak mümkündür.

1. Kadınlar da erkekler gibi askeri bir görev üstlenebiliyordu,
2. Bu bıçaklar günlük hayatta kullanılan bıçaklardı.

Kadınların taşıdığı bıçakları günlük hayatta kullanılması ile ilgili olarak açıklamak daha mantıklı gelmektedir.

Heykellerin en yaygın olan eşyası kâsedir. Bel seviyesinde tutulmaktadır ve sembolik bir manası olsa gerektir. Bilim dünyası bunu açıklayamamıştır. Pletnova kâseleri 5 çeşide ayırmıştır. Silindir şeklinde olanlar, yuvarlak olanlar, silindir şekilli olup yarı merdaneli olanlar, koni şekilli olanlar, bardak şeklinde olup dibi bardak biçimli olanlar. Kâselere bazen kadeh, saksı veya kâse denilmektedir. Fakat kabın görünüşü değil, kullanım nedeni önemlidir. Bazı bilim adamları kabın, ölümsüzlük suyu kabını sembolik olarak ifade ettiğini söylüyorlar. Bazıları da ölü veya azizlerin küllü bulunduğunu ifade ediyorlar. Bir diğer grup ise dini ayinlerde kullanılan eşya olarak açıklama getirmektedirler. Etnograf ve arkeolog olan A. N. Bernştam : '*Göbeği üzerinde bükülü kollar ölümlere karşı itaatlik ve bağlılık, kap ise içecek sunmada kullanılan bir araçtır. Bu adet günümüze kadar gelmiştir.*' demektedir.⁸ Önceden heykellerin bir kolunda kap vardı, bir elinde ise kuş tutulmaktaydı. Bu kuş, ölünün ruhunu temsil etmekteydi. Bernştam'a göre kuşu tasvir eden heykeller ölümleri ifade etmekte diye düşünülmektedir. Fakat buna benzer heykeller bizim bölgemizde yoktur.

Göçebelere göre bu ayin töreni sırasında ölenin ruhu veya öleni tasvir eden heykel, tören sırasında orada bulunması gerekiyordu.⁹ Akrabaları ölenle konuşup-konuşturup yemek yediriyorlardı. Ateş yakılıp, heykel dumana büründürülür

⁵ . Yunus Berkli, Mezar Taşlarında Görülen Kılıç, Hançer, Ok-Yay ve Bayrak Motiflerinin Sembolik Anlamları, **Ekev Akademi Dergisi**, XI, 31, Erzurum 2007, 68.

⁶ . Yaşar Çoruhlu, Orta Asya'dan Anadolu'ya Lahit veya Taş Sandukalarda Görülen Hançer Bıçak Tasvirlerinin Sembolizmi, **I. Eyüp Sultan Sempozyumu**, İstanbul 1997, 63.

⁷ . Bahaeddin Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara 1988, 231.

⁸ . A. N. Bernştamü **İstoriko Arheologičeski Oçerk Sentralnogo Tiyan-Şane i Pamiro – Altaya**. MIA, VIP, 26, Moskva – Leningrad 1952, 9-10.

⁹ . L. R. Kızlasov, O Naznaçeniye Drevniye Türskih Kamennih İz Vayani, **İzobrajajuşih Ludey**. 'SA,' 1964, No: 2, 36.

ayaklarına kurban kesilirdi. Bu şekilde kötü ruhlar kovalanmış olurdu veya günahlarından arındırılmış olurdu. Kâse kullanımı hakkında çok münakaşa edilmiştir. XII. XIII. Asır göçebe arkeolojisinde seramiğe çok az rastlanmaktadır. Kase silindir şeklinde olup, toprağına ot eklendiğı bellidir. Kıpçak heykellerinde kap şekilleri görünmemektedir. Sadece dikdörtgen şeklinde kabartması vardır. Bazen sürahi şeklinde ve ağız tarafında lülesi olan kaplara da rastlıyoruz. İleride bu kap şekillerine ve onların kullanılışlarına döneceğiz.

Bütün bunlardan hareketle, balbalların ellerinde tuttıkları kase ile kalenderi dervişlerinin¹⁰ su içmek, yemek koymak, dilenmek vb, gibi ihtiyaçlarını gidermek üzere yanlarında taşıdıkları, kase arasında bir bağ kurabilir miyiz? Benzerliğin sadece işlev boyutu ile değil de felsefe boyutu ile de mümkün olduğu düşüncelerini taşıyoruz.

Kıpçak Balballarıyla Kuzey-Doğu Anadolu'da yer alan mezar taşlarıyla çok yakın benzerlikler bulunması ve hemen hemen aynı motifleri ve etnografik malzemeleri taşıması kültürel genetiğın aynılığıyla ilgilidir diye düşünüyoruz.¹¹ Arpaçay mezar taşlarında karşılaştığımız unsurlarla Kıpçak balballarında karşılaştığımız unsurlar birbirine çok yakın ve birbirinin kopyası olması bizi bu görüşe yöneltmiştir. Kıpçak balballarıyla Arpaçay yöresinden aldığımız dört mezar taşı fotoğrafını karşılıklı mukayese yapmak düşüncesiyle burada veriyoruz. (Fotoğraf 1, 2, 3, 4)

¹⁰ . A. Yaşar Ocak, **Kalenderiler**, Ankara 1992, 170.

¹¹ . Altinkaynak, Arpaçay Mezarları ve Mezar Şekilleri, **Anayurttan Atayurda Türk Dünyası** VII, 18, Ankara 1999, 43-50

Arpaçay Mezarları 1.

Arpaçay Mezarları 2.

Arpaçay Mezarları 3.

Arpaçay Mezarları 4.

KAYNAKLAR

- A. N. Bernştam, **İstoriko Arheologičeski Oçerk Sentralnogo Tiyan-Şane i Pamiro – Atlaya**, MİA, VIP, 26, Moskva – Leningrad 1952.
- A. Yaşar Ocak, **Kalenderiler**, Ankara 1992.
- Bahaeddin Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara 1988.
- Erdoğan Altınkaynak, Deşt-i Kıpçak Stone Status, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Karam Yayıncılık, 3, Çorum 2004.
- _____ ; Arpaçay Mezarları ve Mezar Şekilleri, **Anayurttan Atayurda Türk Dünyası VII**, 18, Ankara 1999.
- K. İ. Krasilnikov, **Derevneye Kamnerezhnoye İzkustvo Lugaşini**, Lugans 1999.
- L. R. Kızlasov, O Naznaçeniye Drevniye Türskih Kamennih İz Vayani, **İzobrajayışh Ludey**. 'SA,' 1964.
- Oktay Belli, **Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller** (Stone Balbals And Statues In Human Form In Kirghizistan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003.
- S. A Pletneva, **Palovtsi**, Moskova 1990.
- Yaşar Çoruhlu, Orta Asya'dan Anadolu'ya Lahit veya Taş Sandukalarda Görülen Hançer Bıçak Tasvirlerinin Sembolizmi, **I. Eyüp Sultan Sempozyumu**, İstanbul 1997.
- Yunus Berkli, Mezar Taşlarında Görülen Kılıç, Hançer, Ok-Yay ve Bayrak Motiflerinin Sembolik Anlamları, **Ekev Akademi Dergisi**, XI, 31, Erzurum 2007.